

Henkisen työn uusfordismi: haaste tieteen ytimelle

»Helppoahan sinulla on, kun on vakivirka, muhkea kuukausipalkka, tiedossa varma eläke ja vain viiden tunnin työviikko.» Tällaisilla lausahuksilla tuttavat muilta toimialoilta saattoivat vielä äskettäin ilahduttaa professorin oppituolin haltijoita.

Se uskomus on edelleen vankka, että professorin elämä on aivan liian helppoa. Kutkuttavan epäsuorasti tämän havaitsee siitä ilmeisestä psyykkisestä ahdistuksesta, jota professorien professuurius jatkuvasti herättää ei-professoreissa. Huippuprofessoreihin kohdistuvaan ylistykseen sekoittuu pyrkimys alistaa koko professorikunta minkä tahansa tarkoituspäivien eteen. Professuurien tavoittelua puolestaan maustaa niiden tavoiteltavuuden kieltäminen tavoittelijoiden itsensäkin keskuudessa.

TIEDEINSTITUUTIOIDEN NYKYRATIONALISTINEN PANOPTIKON

Tiedeinstituutioiden maailma on nyttemmin ratkaisevasti ja peruuttamattomasti muuttunut. Tuloksena on ollut kaikkien tutkija- ja opettajakunnan ryhmien, myös professorien, ankara kurinalaistaminen. Me kaikki olemme joutuneet ikään kuin liberalistifilosofi *Jeremy Benthamin* humanistisena innovaationa markkinoimaan Panoptikon-vankilaan. Senhän on *Michel Foucault* tehnyt ajallemme tunnetuksi teoksellaan *Tarkkailla ja rangaista*. Panoptikonin mukaisen valvonnan tarkoituksena on asukkaiden käyttäytymistä tarkkailemalla ja palkkioita ja rangaistuksia säätelemällä tuon käyttäytymisen mukaan ohjata asukit kurinalaisuuteen.

Panoptikon-mallissa vankilan keskellä sijaitsee vartijoiden olinpaikka omana tornimaisena rakennuksenaan. Vangit on sijoitettu tornirakennusta ympäröivän sisäpihan taakse rengasmaiseen rakennukseen. Niinpä he ovat täysin tilivelvollisia vartijoilleen jokaisesta liikkahduksestaan.

Panoptikon-vankila on vähitellen rakentunut jokaisen tiedeinstituutioissa toimivan tutkija-, opettaja- ja tutkijaopettajatehtävän ympärille. Jos joku yksilö vielä tuntee itsensä tuosta vankilasta vapaaksi, tämä johtuu korkeintaan siitä, että eläkeikä jo häämöttää, ennen kuin Panoptikonin osasto on kaikilta osiltaan valmis hänen ammattiryhmäänsä varten.

Panoptikonin rakennuspiirustukset ovat monessa suhteessa erilaiset kussakin mainituista ryhmistä. Niillä on oma luonteensa tähänastisilla oppituoleilla istuneiden professorien, tähänastisten apulaisprofessorien, yliassistenttien, tutkijalehtorien, postdoktoraalitutkijoiden ja muiden vastaavien ryhmien piirissä. Professorina tunnen parhaiten itseäni koskevat piirustukset, jotka ovat siksi tässä esimerkkinä. Jo pikainen luettelo muodostuu pitkäksi:

- Kunkin yksittäisen professuurin ja sen haltijan markkina-arvo on laskenut, kun on perustettu yhä uusia oppiaineita ja yliopistoja professuureineen.
- Korkeakoulujen neuvostohallinto syntyi reaktion 1970-luvun alussa jälleen ajankohtaistuneeseen iskulauseeseen »Kaikki valta neuvostoille». Ne olivat aikoja, jolloin olivat lähellä myös Suomen ja Neuvostoliiton asevoimien yhteiset sotaharjoitukset.
- Korkeakoulujen oma hallinto on alati kasvanut. On vallinnut usko, että hallinto on vapaa, hyödyllinen ja moninaiskäyttöinen resurssi. Tutkijat, tutkija-opettajat ja opettajat puolestaan katsotaan tiukasti sidotuiksi niihin puuhasteluihin, joita heidän sallitaan toistaiseksi harjoittaa.
- Henkisen työn määrämuotoistaminen ja muu standardointi etenee nopeasti eräänlaisena henkisen työn fordismina myös professorien työssä.

- Monia professuureista on kohdannut määräaikaistaminen. Tosin kukaan yksilö ei toistaiseksi ole joutunut kokemaan määräaikaistamista eräänlaisena oman tuolinsa muuttamisena horjuvaksi.
- Professorien nimitykset on vastikään saatettu riippuviksi vain yliopistoista itsestään. Tämä merkitsee ratkaisevaa heikennystä kunkin tieteenalan kollegiseen itsekontrolliin. Nyt kukin yliopisto voi halutessaan saada professoriksi miltei kenen tahansa tohtorin tieteenalan ekspertiisin tätä häiritsemättä.
- Professoreihin on kohdistettu ankara läsnäolokontrolli. Kolme kertaa viikossa kunkin heistä on näytettävä kasvonsa laitoksellaan yleisenä virka-aikana.
- Yleiseen, ylisuurten, voimavarojen uudelleenkohdennukset mahdollistavien leikkausten politiikkaan on yhdistynyt lisääntyvä sekä tutkimus- että opetustoiminnan projektointi. Se pakottaa professorit kovaan juoksuun, jotta he edes pysyisivät paikallaan.
- Professoreilla on edelleen vastuu virheistä ja tuottamattomuudesta tieteenaloiltaan, laitoksissaan ja oppiaineissaan. Heidän mahdollisuutensa vaikuttaa virheiden karsimiseen ja tuottavuuden parantamiseen ovat kuitenkin jopa vähentyneet. Seurauksena on, että vähitellen ovat yleistymässä professorien sellaiset palkitsemiskriteerit, joissa he saavat kiitosta suorituksista, joihin eivät ole ansiollisia. Toisaalta vastaavien kriteerien nojalla heitä rangaistaan epäkohdistista, joita he eivät ole aiheuttaneet ja joita he eivät itse olisi voineet poistaa.
- Kokonaistyöaika on jälleen uusi askel professorien sulkemisessa Panoptikonvankilaan. Uuden toimintatavan soveltaminen on nimittäin ainakin ensi kokeusten perusteella jäykkää. Kukaan professori ei vapaudu tekemään mitään, mitä hän parhaiten voisi tehdä, vaan on tehtävä kaikki se mitä ennenkin mutta entistä tiukemmin tilivelvollisena.
- Kesällä 1998 apulaisprofessorit muuttuvat professuureiksi. Tämä lakkauttaa käytännössä ylimpien tieteellisten oppituolien erityisaseman. Vastuita on sen sijaan ilmeisesti vaikea jakaa uudelleen vielä pitkään aikaan. Muutos painaa vastuunkantajat entistä näkymättömämmiksi.

TIETEEN EI-RATIONAALINEN YDIN: TIETEISKERTOMUS TIETEESTÄ

Kunkin tutkijan ja tutkija-opettajan toimintakentän huomattava osa muodostuu itsestään selvydellä tieteestä. Tärkeän mutta problemaattisen kolmikannan muodostavat päätoimiset tieteenharjoittajat tai opettajuutensa ohella tiedettä harjoittavat, virallisten tiedeinstituutioiden kehitys edellytyksenä tieteenharjoittajien toiminnalle sekä lopulta tiede itse. Tuon kolmikannan ehdoin tarkastelua voidaan jatkaa.

Steve Fuller on eräs maailman tunnetuimmista ja aktiivisimmista tieteenutkijoista. Hän rakentaa vuonna 1997 ilmestyneessä teoksessaan *Science* kiintoisan marsilaistarinan, paraabelin *The Martian Ultraviolet Paper on That Distinctly Human Superstition Called 'Science'*.

Fullerin paraabelissa marsilaiset tieteenutkijat saavat hallitukseltaan tehtäväkseen selvittää, mitä Maan asukkaiden »tieteeksi» kutsuma toiminta oikein on. Ensimmäinen heidän havaintonsa on, että »tiede» viittaa enemmänkin tutkimuksen ideaaliseen muotoon sellaisena kuin se on esitetty alkeisoppikirjoissa kuin siihen tapaan, jolla tiedettä tosiaan harjoitetaan. Marsilaistiimi pohtii, kuinka he voisivat tarkemmin ottaa asiasta selkoa.

Marsilaisemme ovat kaikki saaneet moitteettoman kotikasvatuksen. Heille on selvää, etteivät he voi mennä verisesti loukkaamalla utelemaan asiaa suoraan tieteenharjoittajilta, joiden sanat ja teot poikkeavat niin ratkaisevasti toisistaan.

Marsilaiset pohtivat erilaisia tieteenantropologian vaihtoehtoja. Soluttaako tieteeseen informaattoriksi joku siihen nähden perinteisesti marginaalinen tutkija? Naistutkija? Tieteensosiologi? Tieteenpolitiologi? Teologi? Semiootikko? Marsilaiset kuitenkin päättelivät, että tämäkin menettelytapa herättäisi turhaa ärtymystä

Maan tieteenharjoittajissa. Informaattori saattaisi pian menettää kasvojensa terveenvihreän värin moisissa koettelemuksissa.

Hetken marsilaiset pohtivat, eikö Maan tieteeseen sittenkin voisi perehtyä kuin mihin tahansa järkiperäiseen toimintaan sellaisena kuin sitä harjoitetaan Marsissa. Sitten he kuitenkin oivaltavat, kuinka paljon eksotiikkaa Maan asukkaat itse näkevät tieteesä.

»Maalaisten» silmissä vilistävät kuvat palavasilmäisistä valkotakkisista kemisteistä kuplivien koeputkirivistöjen äärellä, kellontarkasti työskentelevistä geenikloonajista sekä alati »Heureka!» huudahtelevista tietokone- ja telealan innovaattoreista.

Marsilaiset johtuvat pohtimaan, eikö poliittinen antropologia sitten tarjoaisi analyysimallia. Ehkä tiede onkin Maassa politiikan eräs ulottuvuus tai jatke. Eivätkö kansalaiset luovutakin leijonan osan kansanvaltaa yhtäältä tieteellisille, toisaalta hallinnollisille asiantuntijoille vastineeksi asiantuntijoiden panoksesta kansalaisten hyvinvoinnin hyväksi? Tämän luovutuksen heppoinen uskomusperusta ihmetyttää marsilaisia kovin.

Vertailtuaan Maan kehittyneimpiä uskontoja ja Maan tiedettä toisiinsa Fullerin marsilaiset havaitsivat, että monet edellisten palveluksessa olevat teologiset ammattilaiset sentään terveesti epäilevät vähemmän keskeisiä instituutioidensa opeista, varoitelevat kansalaisia ylitulkintoista ja kehottavat heitä turvaamaan sisäiseen kokemukseensa hätäisten tulkintojen asemasta. Tieteessä marsilaiset sen sijaan havaitsivat sekä kansalaisten, poliitikkojen että tieteenharjoittajien yleensä naiivisti uskovan erityiseen edistykseen myyttiin.

Fullerin marsilaiset oppivat, että etenkin tieteenharjoittajia on vaikea saada vieroitetuksi edistysuskosta. Maan oloja jo tuntevina he vetävät analogian eräästä toteuttamastaan tapaustutkimuksesta. Heidän havaintojensa mukaan lapsen uskon Joulupukkiin voi lopettaa kertomalla hänelle tietyyssä iässä, ettei Joulupukkia olekaan olemassa. Jos sen sijaan joku aikuinen kuvittelee itse olevansa aitoja lahjoja koko kansan iloksi tuottava tieteellis-teknologinen Joulupukki, hänen päättään voi olla mahdotonta kääntää.

Välillä marsilaiset ovat jo vaipumassa epätoivoon. Ehkä on parasta odottaa, että Maan asukkaat tuhoavat toisensa neutronipommein, jotka jättävät rakennelmat, koneet ja laitteet ehjiksi. Sitten voitaisiin tutkia arkeologisin metodein, mitä tuo heidän harjoittamansa tiede oikein oli.

Lopulta marsilaiset päätyvät neliosaiseen uskontotieteelliseen selitysmalliin.

- Ensimmäinen osamalli hahmottaa tieteen mysteerioelementin. Tiedettä luonnehtii klassisoiva filosofinen argumentaatio. Se kuitenkin tukee käytäntöjä, jotka kuitenkin ovat alustaan alkaen olleet työpajamaisia. Sittemmin noista käytännöistä tullut yhä suuremmissa määrin teollisia ja liukuhinnamaisia. Marsilaiset huomaavat myös, että tieteenharjoittajat argumentoivat mielellään »jälkitekiteollisesta yhteiskunnasta» ja »tietoyhteiskunnasta» tietoaammattineen. Marsilaisia kummeksuttaa, etteivät tieteenharjoittajat huomaa, että kysymys on tuskin muusta kuin liukuhinnan logiikan ulottamisesta myös aivotyöhön, tiede mukaan lukien.
- Toinen osamalli hahmottaa tieteen pelastusukoelementin. Siihen kuuluu käsitys tieteen hyväatekevyydestä ihmiskunnalle, tieteen jatkuvasta edistymisestä ja itsekorjaavuudesta, tieteellisten paradigmojen korvautumisesta yhä kehittyneemmällä uusilla paradigmoilla sekä länsimaisen tieteen voitokulusta itämaisten muunnelmiensa kustannuksella aina universaalin tieteen asemaan saakka.
- Kolmas osamalli koskee tieteen hyväatekevää etävaikutusta. Tieteellisen julkaisutoiminnan ja patenttien volyymin kasvun uskotaan parantavan teknologista tasoa ja ihmisten hyvinvointia teknologian kautta tai muuten, vaikka julkaisu- ja patentointikriteerit sekä muut tieteen laatukriteerit ovat paljolti tieteen ja sen instituutioiden itse asettamia.
- Neljäs osamalli on muunnella teologiassa tunnetusta *teodikeasta*, tieteen raadollisimpienkin piirteiden oletetusta, suorastaan jumalallisesta hyväateke-

vyydestä. Pitkät noviisiajat alhaisine palkkioineen ja epävarmoine työsuhteineen, tiukka kompetenssipohjainen hierarkia, ohjaaja-ohjattava – suhteet sekä luopuminen monista normaalien elämän minimivaatimuksista luomistyön hyväksi ovat tuollaisia piirteitä. Niiden nimiin marsilaishavaintojen mukaan Maassa vannotaan.

TIETEEN RATIONAALISTUMINEN: EKSISTENTIAALINEN DILEMMA TIETEENHARJOITAJALLE

Fullerin marsilaiset toki pitävät tiedettä täysin maallisena toimintana. Kuitenkin he näkevät tieteen olevan kehittymässä edelleen kohden yhä suurempaa maallistumista. Analogisesti he havaitsevat käyneen monissa uskonnoissa.

Tieteen täydellinen maallistuminen merkitsisi tieteen yhdyntymistä liukuhinnan ohjaamaan aivotyöhön. Samoin se merkitsisi, että tieteen itseriittoista edistymistä koskeva usko hylättäisiin. Maallistuminen merkitsisi myös tieteen sitomista välittömien hyötyvaikutusten tuottajaksi tiukkaa tiukemmassa liiketaloudellisessa tulosvastuussa. Edelleen, maallistaminen merkitsisi muodollisten ja etenkin perinteisten tiedeinstituutioiden hajoittamista ja tieteen julkisen rahoituksen vähittäistä lakkauttamista.

Tieteestä riisuttaisiin kaikki antiikkinen ja myöhempi filosofinen retorikka ja jokainen muu henkevyteen vähänkin vivahtava elementti. Kaikki tuo korvattaisiin yritysgaaraatioiden ohjauksen insinööri-, ekonomi-, käsityö- ja formaalikielillä.

Monet yhteiskuntatieteiden ja humanististen tieteiden harjoittajat sanonevat vielä voimakkaasti »ei» Fullerin kuvaamalle täysin maallistuneelle tieteelle. Lähelle omaa professorin leipäpuutani voisin toki sellaisenaan kuvitella sijoittuvan sellaisen täysin maallistuneen hallintotieteen, joka tutkisi ja edistäisi taloudellisessa mielessä huippuunsa trimmattua hallintoa ja organisaatioita. Itsekin se olisi sisäisesti taloudellisessa mielessä huippuunsa trimmattu hallinnoltaan ja organisaatioltaan. Tähän liittyisi tuon tieteenalan toimihenkilöiden huippuunsa trimmattu vankkumaton kurinalaisuus ja itsekuri sekä heillä oleva omien töidensä ideaalinen järjestelykyky. Heitä tukisi huippuunsa trimmattu, kurinalainen tekninen avustajakunta ja samoin ensiluokkainen tekninen välineistö ja laitteisto.

Mielestäni kellopeliksi hienosäädetty tie olisi vailla inhimillistä mielenkiintoa, mielekkyyttä ja merkitystä. Sellaista tiedettä haluaisin tuskin harjoittaa. Jo ajatuskin roolistani tuollaisessa tieteessä saa minut näkemään itseni miltei moraalisena hirviönä. Poissa olisivat inhimillisen ennustamattomuuden viehättävyys, yllättävien löydösten tuottama ilo, intellektuaalisen ja eettisen pohdinnan vapaus sitoutumiseen vain tieteen ja etiikan prinssiille, aito ja syvä vihkiytyneisyys tieteenharjoitukselle sekä kannustavat henkilökohtaiset emootiot tieteelliseen aktivisyyteen kannustajina. Tieteen kellopelin osasiksi tuomitut ihmiset voisivat tuskin tuntea edes myötätuntoa toisiaan kohtaan, auttaa toisiaan ja tuntea keskinäistä kiitollisuutta ja lojaaliutta.

Tieteen ja sen instituutioiden kellopelin tarkkuudessa näen science fiction – painajaisunen *George Orwellin* romaaniin *1984* tapaan. Nyky-yliopistoissa emme kuitenkaan enää jää kauaksi *Henry Fordin* – ja *Fordin* saavutuksia suuresti ihailleen *V.I. Leninin* – rationalistisista unelmista. Niiden uskon kuitenkin olevan useimmille meistä lähinnä painajaisunia.

Pahin painajaisen toteutuma on, mikäli tiedeinstituutioiden Panoptikonien rakentajat keksivät teoksessa *1984* kuvattuun tapaan kutakin tieteenharjoittajaa varten vielä häntä kaikkein pahimmin kauhistuttavan negatiivisen kannustimen, jota väläytettäessä tieteenharjoittaja alistuu mihin vain. Kehotan tutustumaan, kuinka tuossa teoksessa päähenkilö *Winston Smith* saatiin luopumaan siitä, mikä hänelle oli tärkeintä.

Me tieteenharjoittajat olemme tällä hetkellä hallintotieteissäkin eksistentiaalisen ongelman edessä. Tieteen virallinen instituutiojärjestelmä on nähdäkseni muuttu-

massa sellaiseksi, että voidaksemme jatkaa tieteenharjoitustamme meidän on yhä suuremmissa määrin siirryttävä harjoittamaan sitä syvimmissä henkisessä ja mentaalisisessä mielessä virallisten tiedeinstituutioiden ulkopuolella. Vain siellä on edelleen mahdollista vaalia tiettyjä tieteellisiä mysteeriöitä, uskoa tieteen hyvätekevytyteen, uskoa puhtaankin tieteen siunauksellisiin etävaikutuksiin sekä toivoa, että tieteellinen *teodikea* edelleen toimii klassisen tunnuslauseensa *per aspera ad astra* mukaisesti. Tunnustan kyllä, että olen pahoillani, ettei noita varmaan sinänsä myyttisiltä vaikuttavista mutta mielestäni tieteelle välttämättömiä piirteitä ole lainkaan haluttu vaalia virallisia tiedeinstituutioita kehitettäessä.

Jos tieteen viralliset instituutiot vain lujittumistaan lujittuvat rationalistisen Pa-noptikon-vankilan muureina, portteina, työsaleina ja eristysseleinä, tieteenharjoittajan ei auta muu kuin etsiä ulospääsyeitä kohtaamaansa eksistentiaaliseen dilemmaan. Ensimmäiseksi hän voi tyytyä pelkkään surumieliseen ikään kuin häntä omaa itseään ulkoa käsin tarkastelemaan kokemukseen siitä, että tiede tosiaan kaikkoo virallisista tiedeinstituutioista. Tuolloin hän olisi ikään kuin *Albert Camus* suhteessa romaaneihinsa. *Sivullisessa* päähenkilö arvoista vieraantuneena tekee murhan josta ei tunne mitään syyllisyyttä. Hän ei edes merkittävästi reagoi saadessaan kuolemantuomion. *Rutossa* useimmat kansalaiset saati vastuulliset päätöksentekijät eivät lainkaan piittaa, vaikka vertauskuvallinen »rutto» leviää jo nopeasti ja kantaa pian monet uhrinsa.

Toiseksi tieteenharjoittaja voi koettaa paikoittaa itseään osasena etenevää globalisaatiota. Sen myötä epätasaisesti vuosisatoja etennyt kehitys olisi hitaasti ja epätasaisesti mutta sittenkin varman tuntuisesti lähestymässä arvioituja päätepisteitään. Niissä kaikki kulttuurierot partikularismeineen ja ei-rationaalisine uskomuksineen olisivat kadonneet. Joidenkin kirjoittajien mukaan samalla katoaa kulttuuri erilaisten sitä määrittelevien »erojen» hälvetessä. Tieteenharjoittajan asenne vastaisi valistunutta mutta surumielistä ja omalla tavallaan voimatonta kulttuuripessimismistä *Max Weberin* tapaan.

Kolmanneksi tieteenharjoittaja voi etsiä tapoja kieltäytyäkseen ainakin henkilökohtaisesti uskomasta oppia kaikkien arvojen katoamisesta ja rationaalistumisen vääjäämättömästä voittokulusta. Tähän hänelle tarjoavat mahdollisuuksia niin läheiset yhteistyösuhteet valikoitujen kollegojen kanssa kuin ne edelleen moninaiset areenat, joilla on edelleen mahdollista ja mielekäästä sekä etsiä, löytää että vaalia joitakin yhdessä tärkeiksi koettuja arvoja.

Henkilökohtaisesti asetun kolmannen menettelytavan kannalle. Hallintotieteilijä tuntee sen määrittelemiseen hyödyllisiä peruselementtejä *Max Weberin* erottelusta, jossa hän jakoi rationaalisuuden kahtia. Yhtäältä hän erotti tavoiterationaalisuuden ja toisaalta sisällöllisen rationaalisuuden. Pelkkä tavoiterationaalisuus ja pelkkä sitoutuminen sen edistämiseen jättää hallintotieteilijänkin ihmisenä pahoin puolinaiseksi. Pelkkä rationalismin voittokulun vieraantunut, eksistentiaalinen havainnointikaan ei riitä. Ei riitä edes surumielinen rationalismin voittokulun ja sen epäkohtien erittely Weberin oman kulttuurifilosofian tapaan.

Mielestäni kullekin meistä hallintotieteilijöistämmekin asettuu perimmiltään haasteeksi löytää ajatteluumme ja työtämme elävöittäviä riittävän voimakkaita arvoja. Yhtäältä valintatilanne on relativistinen. Jokainen meistä joutuu asettamaan itselleen sen kohtalonkysymyksen, mitä nuo arvot juuri meille itsellemme voisivat olla. Toisaalta relativismilla on rajansa. En usko, että on yhdentekevää, mitkä arvot kukin meistä valitsee noudatettavikseen. Taloudellisen vakauden ja kasvun ihannoinnista tai jostakin poliittisesta tai yhteiskunnallisesta ideologiasta en esimerkiksi usko löytyvän voimakkaita, kestäviä arvoja.

Oletettakoon, että todella onnistumme omaksumaan jotkut, uskoaksemme voimakkaat arvot noudatettaviksemme. Kun sitten niitä sovellamme, valintojemme kumuloidut tulokset näyttävät, kuinka kestäviä arvot ovat meille itsellemme ja niille, jotka ovat valintojemme vaikutuspiirissä.

Perti Ahonen